

سیر تحول ادبیات کودک و نوجوان در لبنان

پوپک نیک طلب

ادبیات کودک و نوجوان لبنان را می‌توان در ریشه‌های سترگ و گسترده‌ی تاریخ این سرزمین جست‌وجو کرد. ادبیات کودک و نوجوانی که با عشق به سرزمین مادری عجین شده است.

در تاریخ کهن، یونانی‌ها، سرزمین کنونی لبنان را فنقیه می‌نامیدند. فنیقی‌ها قومی بودند که بیشتر از راه دریا به تجارت و بازرگانی می‌پرداختند. مهم‌ترین فعالیت اقتصادی این قوم تهیه‌ی رنگ قرمز ارغوانی زیبایی بود که از نوعی صدف دریایی به دست می‌آمد و برای رنگ‌آمیزی پارچه به کار می‌رفت. فنقیه نیز هم به معنای رنگ قرمز ارغوانی و هم نام صدفی است که از آن این رنگ به دست می‌آید. (ع، ۱۳۸۸)

دریانوردان فنیقی هرگز در اندیشه‌ی آفریدن یک نیروی نظامی نبودند، اما به سرعت توانستند نخستین امپراتوری بازرگانی جهان را پدید آورند و از همین روست که تجارت سنت موروثی مردم لبنان شده است. فنیقی‌ها به داد و ستد، دانش و صنعت بیش از کشاورزی و زراعت اهمیت می‌دادند. مهاجرت فنیقی‌ها به این سرزمین در دوهزاروپانصد سال پیش از میلاد، از شمال شرقی خاورمیانه شروع شد و آنان که بنابر عقیده‌ی عده‌ای از دانشمندان، نژاد ایرانی داشتند، در سواحل مدیترانه استقرار یافتند. (ع، ۱۳۵۸: ص ۱۷۸)

علاقه به دریانوردی و تجارت دریایی مردمان فنیقی موجب شده بود که آنان با مردمان سرزمین‌های مختلف به تبادل داستان‌ها و حکایات و حتی فرهنگ‌های متفاوت بپردازند و آنچه می‌دیدند یا می‌شنیدند را آموزه‌های کودکان خود کنند و بدین ترتیب جوانه‌های ادبیات کودک و نوجوان را در خانه‌هایشان رویانند.

فنیقی‌ها مردمان جسوری بودند؛ آنان پایه‌های نخستین تمدن را در لبنان و سوریه بنیان نهادند. آن‌ها خط را اختراع کردند و با استفاده از الفبای سی حرفی بر لوحه‌های گلین، خط میخی را حک نمودند. (ع، ۱۳۸۸)

پس از ظهور دین اسلام، سپاهیان مسلمان این منطقه را به تصرف خود درآوردند و شامات یعنی فلسطین، لبنان و سوریه تحت حکومت اسلام قرار گرفت و بدین ترتیب، فصل تازه‌ای در تاریخ ادبیات این منطقه و ادبیات کودک و نوجوان لبنان رقم خورد. تاریخ گذشته‌ی لبنان نشانگر آن است که این سرزمین در منطقه‌ی خاورمیانه، کشوری با ویژگی‌های منحصر به فرد است. در این منطقه تا به امروز اقوام و طوایف گوناگون با فرهنگ‌ها و ادیان متفاوت در کنار هم زندگی کرده‌اند، به گونه‌ای که تنوع زبانی در این کشور به فراوانی دیده می‌شود. این تنوع، ادبیات کودک و نوجوان این سرزمین را تحت تأثیر شگرفی قرار داده است. از این رو افسانه‌ها و داستان‌های حماسی اقوام و ملل مختلف در میان مردمان لبنان رواج دارد. داستان‌ها و شعر ترانه‌هایی که گاه نسل به نسل در این سرزمین برای کودکان خوانده شده است.

نمونه‌ای از ترانه‌های لالایی مادران لبنانی که شب‌هنگام برای خواباندن کودکان، در کنار گهواره‌ها به گوش می‌رسد. هی و هی و هلا / اسمن و عسل بالجرّا / مناکل نخنا و البوبو / نام نام یا زغیر نام / نیمتو ماکان ینام / نام... الله یا عینی / اینی یا عنب الزینی / یا الله یا الله یا دایم / تحفظ عبدک النایم / تحفظ عبدک و تجیرو / و تخلیه نایم بسریرو.

لالا، لالا، لالا / روغن و عسل در کوزه / خوردنی برای ما / بخواب بخواب ای فرزندم بخواب / برای خوابیدن آماده‌ای / بخواب... تو را به خدا بخواب ای چشمم / پسر! ای انگور خوش‌رنگ و زیبا! / ای خدا، ای خدا، ای جاویدان / محافظت کن این

بنده‌ی خوابیده‌ها را / محافظت کن این بنده‌ها را و مصونش بدار / تا از خواب با خوشحالی بیدار شود.
زمانی که سرزمین لبنان در سیطره‌ی عثمانی قرار داشت، برخی از نویسندگان لبنانی با الگویی از آن سرزمین نمایش‌نامه‌هایی برای ادبیات کودک و نوجوان لبنانی به نگارش درآورده و اجرا کردند. این گونه بود که نخستین ادبیات نمایشی کودک و نوجوان لبنان در سال ۱۸۴۸ میلادی شکل گرفت. (۱، ۲۰۱۰)

در این دوران بیشتر مدارس مذهبی مسیحیان لبنان، توسط مبلغین مسیحی که از اروپا به لبنان آمده بودند تأسیس شده بود. در این مدارس با اجرای تئاتر کودکان و خیمه‌شب‌بازی به آموزش‌های مذهبی و سرگرم‌کننده‌ی کودکان می‌پرداختند.
پس از جنگ جهانی اول و فروپاشی امپراتوری عثمانی، حاکمیت بخشی از خاک این سرزمین را دولت فرانسه به عهده گرفت و عملاً لبنان مستعمره‌ی فرانسه شد. در این زمان برای آموزش کودکان و نوجوانان لبنانی مدارس و آموزشگاه‌های دولتی شکل گرفت، که برنامه‌های آموزشی آن دقیقاً مطابق با برنامه‌های آموزشی و درسی مدارس فرانسه تنظیم شده بود و در تمامی این مدارس آموزش زبان و ادبیات فرانسه الزامی بود. به تدریج مدارس خارجی برای آموزش کودکان و نوجوانان لبنانی توسعه و گسترش یافت، تا آنجا که این مدارس، مدارس ملی را نیز تحت تأثیر خود قرار دادند.

در این سال‌ها برای نخستین بار در بیروت مجله و کتاب‌های ویژه‌ی کودکان و نوجوانان از کشورهای دیگر در سطح بسیار گسترده‌ای وارد شد. بیشتر محتویات مطالعات کودکان و نوجوانان لبنانی در این دوره ترجمه‌ی آثار ادبی کودک و نوجوان کشورهای اروپایی به ویژه فرانسه بود. ترجمه‌هایی که گاه ناهمگون بودند، و از بُعد هنری نیز ضعف آشکاری داشتند. اما همین ترجمه‌ها و اثرپذیری از کشورهای اروپایی، نقش اساسی در شکل‌گیری ادبیات کودک و نوجوان نوین لبنان، به خصوص در حوزه‌ی ادبیات داستانی کودک و نوجوان داشت.

با وجود بسیاری کتاب‌های ترجمه، نویسندگان و شاعران لبنانی بر آن شدند تا با نوشته‌های خود به اعتراض با این پدیده برخیزند. آنان با اینکه در نوشتن داستان‌های کوتاه و بلند و نمایش‌نامه‌نویسی از نویسندگان غربی الهام می‌گرفتند، اما نوشته‌هایشان را با محتوای پُربار و غنی میراث عرب و ملی لبنان پیوند زدند. این پیوند در آثار به یاد ماندنی جبران خلیل جبران (۱۸۸۳-۱۹۳۱) به خوبی مشهود است.

یک‌بار به مترسکی گفتم: «لایب از ایستادن در این دشت خلوت خسته شده‌ای؟»

گفت: «لذت ترساندن عمیق و پایدار است، من از آن خسته نمی‌شوم.»

دَمی اندیشیدم و گفتم: «درست است چون که من هم مژه‌ی این لذت را چشیده‌ام.»

گفت: «فقط کسانی که نشان از کاه پُر شده باشد، این لذت را می‌شناسند.»

آن‌گاه من از پیش او رفتم و ندانستم که منظورش ستایش از من بود یا خوار کردن من.

یک سال گذشت و در این مدت مترسک فیلسوف شد.

هنگامی که باز از کنار او می‌گذشتم، دیدم دو کلاغ دارند زیر کلاهش لانه می‌سازند. (۲، ۱۳۷۶)

در سال ۱۹۴۸ با شروع جنگ اعراب با اسرائیل، کشور لبنان نیز با اسرائیل وارد جنگ شد، جنگی که تا به امروز ادامه دارد. البته این کشور غیر از درگیری‌های خارجی، گاه‌گاه گریبانگیر درگیری‌های داخلی نیز شده است؛ از این‌رو در لبنان امروز شاعر یا نویسنده‌ی ادبیات کودک و نوجوانی را نمی‌توان یافت که به ادبیات پایداری و مقاومت در جنگ، مبارزه با استعمار و ظلم‌ستیزی در این سرزمین نپرداخته باشد.

در این دوران نشریه‌ها و مجلات مصور ویژه‌ی کودکان و نوجوانان، توسط برخی نویسندگان و علاقه‌مندان به ادبیات کودک و نوجوان لبنانی انتشار یافت. از جمله‌ی این نشریات می‌توان به: «بوناز» در سال ۱۹۰۰، «سوبرمان» (سوپرمن) در سال ۱۹۶۴، «الوطواط» در سال ۱۹۶۶، «طرزان» (تارزان) در سال ۱۹۶۷، «لولو الصغیر» (لولو کوچک) در سال ۱۹۷۱ و «طارق» در سال ۱۹۷۲ اشاره کرد. (۵، ۱۹۷۷، ص ۶۶)

در سال ۱۹۸۷ در بیروت نشریه‌ی «احمد» ویژه‌ی کودک و نوجوانان لبنانی انتشار یافت. چاپ این نشریه که شکل و محتوای آن بسیار ساده، اما رنگی و جذاب است، با هدف آموزش کودکان و نوجوانان دختر و پسر هفت تا چهارده سال تا به امروز ادامه دارد.
نشریه‌ی احمد به صورت ماهیانه و به منظور تقویت مهارت خواندن و توسعه‌ی مهارت فکری و ترویج ارزش‌های اسلامی و ملی به کودکان و نوجوانان لبنانی، با ارائه‌ی مطالب ادبی و علمی تا امروز منتشر شده است. این نشریه در سال ۲۰۰۸، جایزه‌ی بهترین روزنامه‌نگاری برای کودکان عرب را از باشگاه مطبوعات دبی دریافت نمود.

در سال ۲۰۰۰ نیز نخستین مجله‌ی ویژه‌ی کودکان خردسال چهار تا هفت سال با نام «توته توته» به صورت ماهیانه برای جهان عرب، در لبنان به چاپ رسید. این مجله برای جذب کودکان خردسال متناسب با سن آن‌ها به ارائه‌ی مطالب از طریق شعر، داستان، داستان‌های تصویری و... می‌پردازد. هدف این نشریه توسعه‌ی سطح شناختی، عاطفی و حسی و حرکتی کودکان است. مجله‌ی «توته توته» جایزه‌ی بهترین روزنامه‌نگاری برای کودکان عرب را، از باشگاه مطبوعات دبی در سال ۲۰۰۶ از آن خود کرد.

مجله‌ی «مهدی» نیز در سال ۲۰۰۱ پا به عرصه‌ی ادبیات کودک و نوجوان لبنان گذاشت. این مجله با اهداف آموزشی، سرگرمی و فرهنگی به صورت ماهیانه برای کودکان و نوجوانان نُه تا شانزده سال در بیروت به چاپ می‌رسد. مهدی نشریه‌ای است که کودکان

کتاب شهر کتاب

و نوجوانان لبنانی را با ارزش‌های دینی و اخلاقی و همچنین ادبیات مقاومت و پایداری آشنا می‌سازد. از نویسندگان و هنرمندان پیشگام ادبیات کودک و نوجوان لبنان امیلی نصرالله است. امیلی نصرالله در سال ۱۹۳۱ در روستای کفیر در جنوب لبنان متولد شد. او پس از گذراندن آموزش ابتدایی و متوسطه برای ادامه‌ی تحصیل به دانشگاه بیروت رفت و در سال ۱۹۵۸ در رشته‌ی ادبیات و زبان عرب کارشناسی ارشد خود را گرفت. امیلی از همان دوران ضمن تدریس در مدرسه، نوشتن برای کودکان و نوجوان را آغاز کرد. در سال ۱۹۵۵ سردبیری مجله‌ی «الصبا» را به عهده گرفت و نخستین رمانش را با نام «الطیور ایلول» (پرندگان سپتامبر) در سال ۱۹۶۲ به نگارش درآورد. این رمان از نظر نگارشی در نوع خود کم‌نظیر است و تاکنون سه جایزه‌ی ادبی را به خود اختصاص داده. مهم‌ترین ویژگی نوشته‌های امیلی صداقتی است که در آن‌ها موج می‌زند.

امیلی نصرالله آثار بسیار موفق و مؤثری را نیز در حوزه‌ی ادبیات کودکان و نوجوانان عرب ارائه داده است. او تاکنون ده‌ها داستان بلند و کوتاه برای کودکان و نوجوانان لبنانی به نگارش درآورده که از جمله‌ی آنان می‌توان داستان «الباهره» (برجسته) ۱۹۷۵، «شادی الصغیر» (شادی کوچک) ۱۹۷۷، «یومیات هر» (خاطرات ماه) ۱۹۹۷، «روت لی الایام» (آن روز به من گفت) ۱۹۹۷، «علی بساط الثلج» (بارش برف بر روی میز) ۲۰۰۰، «اوراق منسبه» (اوراق فراموش شده) ۲۰۰۱، «اندا الخوتا» ۲۰۰۱ و... را نام برد. آثار امیلی در میان کودکان و نوجوانان از محبوبیت بسیاری برخوردار است. آثاری که بسیاری از آنان تاکنون به زبان‌های انگلیسی، آلمانی، دانمارکی، هلندی، ایتالیایی و... ترجمه شده است.

او به خاطر رمان «یومیات هر» (خاطرات ماه) موفق به دریافت جایزه‌ی جبران خلیل جبران از انجمن میراث عرب در استرالیا و جایزه‌ی دفتر بین‌المللی کتاب برای نوجوانان IBBY در سال ۱۹۹۸ شد. فرازی از داستان کوتاه «غزال گریان» نوشته‌ی امیلی نصرالله ترجمه‌ی سلمان امین:

«روزی برای شکار به جنگل "کندا" رفته بودم که ناگهان گله‌ی آهوئی از تاریکی‌های جنگل بیرون آمد. آهو؟! چیزی را که چشمم می‌دید باور نمی‌کردم!

در اوایل جوانی شکارچی زبردستی بودم ولی دورترین جایی که رفته بودم دامنه‌ی کوه "الشیخ" بود، جایی که در آن سر در پی خرگوش‌های صحرایی و بلدرچین‌ها و پرندگان کوچک می‌گذاشتم. اما آهوها را فقط توی عکس‌ها دیده بودم. پس شاید بتوانی ترس و شوق من را تصور کنی، وقتی این موجودات ظریف و زیبا درست چند متر آن طرف‌تر جلوی چشمان من داشتند بالا و پایین می‌رفتند و روی تپه‌ها بازی می‌کردند.

چند دقیقه‌ای تماشای‌شان کردم. اصلاً فراموش کرده بودم که برای چه در آن جنگل شمالی هستم. اما وقتی فهمیدم که یکی از آهوها از دسته جدا افتاد و تک‌وتنها برای خودش این‌ور آن‌ور می‌رود، غریزه‌ی شکارچی‌گری در درونم بیدار شد. تفنگ را به سمت‌اش نشانه رفتم و ماشه را کشیدم. در یک چشم برهم زدن حیوان بیچاره نقش زمین شد، آن‌گاه عشق از میانه پر کشید.

تیر به یکی از پاهایش اصابت کرده بود، ضجه می‌زد و ناله‌هایش آرامش فضا را در هم شکسته بود. به طرفش رفتم و آهوئی زخم دیده‌ام را در آغوش کشیدم و تازه آنجا بود که احساس کردم خودم هم دارم درد می‌کشم.

زخم کاری بود، پارچه‌ی تنزیب را به زانویم بستم تا شاید جلوی خونریزی را بگیرم. آن‌گاه او را به داخل ماشین بردم. جرأت نداشتم یک لحظه هم به چشم‌هایش نگاه کنم. می‌ترسیدم که در آن چشم‌ها تصویر دیگری را ببینم. آهویم مثل یک کودک گریه می‌کرد و گریه‌اش من را به یاد کودکی‌ام انداخت...

خم شدم سرش را بوسیدم. گردن و گونه‌هایش را بوسیدم. بوسیدم تا شاید او مرا به خاطر گناهم ببخشد، اما او باز داشت گریه می‌کرد. ناچار شدم پنبه‌ای را توی گوش‌هایم فرو کنم. چه قدر احمقم!

کجا پنبه می‌تواند جلوی ضجه‌هایی را که از استخوان بیرون می‌زند بگیرد؟!...» (۷، ۱۳۹۲)

حسن خلیل عبدالله، از شاعران و نویسندگان ادبیات کودک و نوجوان لبنان است. او در سال ۱۹۴۴ در خانواده‌ی اهل ادب در شهر الخیام به دنیا آمد. پس از گذراندن دوره‌ی ابتدایی و متوسطه در زادگاهش برای ادامه‌ی تحصیل در رشته‌ی ادبیات و زبان عرب به دانشگاه بیروت رفت، در همان شهر ساکن شد و برای مدتی طولانی به تدریس ادبیات پرداخت. حسن عبدالله نخستین شعرش را در سن دوازده سالگی سرود. او تاکنون بیش از شصت مجموعه شعر و داستان برای کودکان و نوجوانان لبنانی به نگارش درآورده است.

نوشته‌های عبدالله را می‌توان نقطه‌ی عطفی در ادبیات کودک و نوجوان عرب به شمار آورد. بسیاری از اشعار او با الهام از محیط زندگی‌اش در الخیام، صیدا و بیروت سروده شده و بستر تاریخی سرزمین لبنان را نشان می‌دهد. تعدادی از این اشعار در جشنواره‌های ادبی به زبان‌های فرانسوی، انگلیسی، آلمانی، اسپانیایی و روسی ترجمه شده است. او در سال ۲۰۰۹ و ۲۰۱۲ به خاطر سبک زیبای نگارش‌اش، جایزه‌ی ادبی ادبیات کودکان و نوجوانان را از بنیاد اندیشه‌ی عرب دریافت نمود.

از دیگر شاعران و نویسندگان معاصر ادبیات کودک و نوجوان لبنان می‌توان به سمر محفوظ براج با کتاب‌های «لم أكن أقصد» ۲۰۰۷، «أفتش عن هوايه» ۲۰۰۹ و برنده‌ی جایزه‌ی اتصالات در سال ۲۰۱۲؛ فیروز قادرن البعلبکی با کتاب «أهلا بكم إلى عالم ررف» ۲۰۰۹؛ غریس أبو خالد با کتاب‌های «أنا و أبي و الشوكولا» ۲۰۰۹، «نورا و عالم المهن» ۲۰۰۹؛ سمیر مالطی با کتاب «قطار الطفوله» ۲۰۰۹؛ فاطمه شرف‌الدین و نبیبه محیدلی... اشاره کرد.

فاطمه شرف‌الدین در سال ۱۹۶۶ در بیروت به دنیا آمد. او شش سال نخست کودکی خود را در کشور سیرالئون در آفریقا گذراند. بازگشت او به بیروت مصادف با جنگ‌های داخلی این سرزمین بود و خانواده‌اش مجبور بودند برای حفظ امنیت، محل زندگی خود را مرتب تغییر دهند. او بعدها در دانشگاه بیروت، رشته‌ی آموزش و پرورش را مطالعه کرد و سپس در سال ۱۹۹۶ در رشته‌ی ادبیات معاصر عرب مدرکش را گرفت. در سال ۲۰۰۱ او به بلژیک رفت و در آنجا زندگی خود را به عنوان یک نویسنده‌ی حرفه‌ای ادبیات کودک و نوجوان عرب‌زبان آغاز کرد. شرف‌الدین تاکنون نزدیک به پنجاه مجموعه داستان بلند و کوتاه نوشته است؛ داستان‌هایی که کودکان و نوجوانان عرب علاقه‌ی وافری به خواندن آن‌ها دارند.

داستان‌های فاطمه شرف‌الدین تاکنون به زبان‌های فرانسوی، آلمانی، هلندی و اسپانیایی ترجمه شده‌اند. داستان «بادی قوی وزید» او به تصویرگری ولید طاهر، برگزیده‌ی چهارمین دوره‌ی جایزه‌ی کتاب کودک اتصالات در سال ۲۰۱۲ گردید. از کتاب‌های دیگر او می‌توان کتاب «لعمه زیون و شجره الزیتون» (عمه زیون و درخت زیتون) ۲۰۱۰، «العصفور أم الأخبار» (گنجشک مادر اخبار) ۲۰۱۰، «الضحك و البكاء» (خنده و اشک) ۲۰۱۱، «فی مدینتی حرب» (شهر جنگی) ۲۰۰۶ و... را نام برد. داستان «شهر جنگی» که هم‌زمان با جنگ دوم اسرائیل با لبنان در سال ۲۰۰۶ به نگارش درآمد، داستان روزانه‌ی زندگی کودکی، در شهر اشغال شده است با وقایعی که در این شهر اتفاق می‌افتد. این کتاب تلاش می‌کند تا مخاطبانش را با درد و رنج بسیاری از کودکانی که در کشورهای تحت سلطه در جهان زندگی می‌کنند، آشنا کند و بگوید که همیشه باید امیدوار بود. نبیبه محیدلی یکی از درخشان‌ترین نویسندگان معاصر ادبیات کودک و نوجوان لبنان است. او در سال ۱۹۶۲ در بیروت متولد شد و پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی، مدارک کارشناسی خود در دو رشته‌ی زیست‌شناسی و روزنامه‌نگاری و کارشناسی ارشد را در رشته‌ی آموزش و پرورش از دانشگاه لبنان دریافت کرد.

نبیبه داستان‌های زیبای بسیاری برای کودکان لبنانی به رشته‌ی تحریر درآورده و آن‌ها را بیشتر در مجلات «توته توته» و «احمد» به چاپ رسانده است. کتاب داستانی «کائنات سقف الغرقه» (موجودات سقف اتاق) محیدلی به تصویرگری حسان زهرالدین که توسط انتشارات دارالحدائق لبنان منتشر شد، در سال ۲۰۱۲ برگزیده‌ی چهارمین دوره‌ی جایزه‌ی کتاب کودک اتصالات شد. داستان «موجودات سقف اتاق» ماجرای پسرچهی هشت ساله‌ای به نام کریم است که با تخیلاتش به جهانی از خیال و واقعیت سفر می‌کند و در این حال ماجراهای شگفت‌انگیزی برایش روی می‌دهد. از دیگر نوشته‌های نبیبه محیدلی کتاب داستان «اندوه و شادی» را می‌توان نام برد. این کتاب روایتی جذاب و خواندنی از زندگی پیامبر اسلام (ص) است، پیامبری که به جهان پُر از ظلمت و تاریکی، روشنی می‌بخشد. تصویرگری این کتاب را لجینه الاصلیل انجام داده است.

سیر تحول ادبیات کودک و نوجوان لبنان نشانگر آن است که ادبیات کودک و نوجوان این سرزمین پس از گذار از تولید و توسعه‌ی ادبیات بومی و ملی و دستیابی به استقلال ادبی، پای در مرحله‌ی ابداع و خلاقیت گذاشته است. بی‌شک، این دوره نویدبخش آینده‌ای درخشان برای کودکان و نوجوانان لبنان و به تبع آن جهان عرب خواهد بود.

منابع:

- ۱ - حمداوی، جمیل، مسرح الأطفال فی الوطن العربی، ۲۰۱۰.
- ۲ - خلیل جبران، جبران، پیامبر و دیوانه، داستان کوتاه مترسک، ترجمه‌ی نجف دریابندری، تهران: نشر کارنامه، ۱۳۷۶.
- ۳ - خیراندیش، رسول؛ شایان، سیاوش، ریشه‌یابی نام و پرچم کشورها، تهران: انتشارات کویر، ۱۳۷۵، ص ۱۵۵.
- ۴ - رضویان، محمدتقی، کلیات جغرافیایی خاورمیانه (جلد اول)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۸.
- ۵ - عبدالغنی، عبدالهادی، مجله التریبه، العدد ۲۰، ۱۹۷۷، ص ۶۶.
- ۶ - گلی‌زاوره، غلامرضا، سیری در تاریخ و جغرافیای لبنان ۱ و ۲، مجله‌ی درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره‌ی ۶ و ۷، آبان و آذر ماه ۱۳۸۸.
- ۷ - نصرالله، امیلی، غزال گریان، ترجمه‌ی سلمان امین، تهران: ویلاگ روزگار هرمی، ۱۳۹۲.